

НЕТИПОВІ (ГІБРИДНІ) ФОРМИ ДЕРЖАВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ У КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРАВІ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ

**Сокирська Наталія Анатоліївна - магістрант юридичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка**

Стаття посвячена комплексному аналізу особливостей і закономірностей правового регулювання становлення і розвитку нетипичних (гібридних) форм державно-територіального устрою, різновидностей їх видів і форм в інституційній системі Содружества націй. Проаналізована наукова література і джерела дослідження. Визначено сутність і зміст нетипичних (гібридних) форм державно-територіального устрою. Вказано причини появи нетипичних (гібридних) форм державно-територіального устрою Британської імперії. Визначено і охарактеризовано основні етапи трансформації Британського колоніального управління. Проаналізовані положення нормативних документів і освітлено процес правового оформлення нетипичних (гібридних) форм державно-територіального устрою.

Ключові слова: державно-територіальне устрою, нетипичні (гібридні) форми, Британська імперія, Содружество націй, домініон.

In this article author comprehensively analyzed legal regulation's characteristics and patterns of the establishment and development of the atypical (hybrid) forms of state-territorial structure, varieties of their forms and types in the institutional system of the Commonwealth of Nations. The Commonwealth of nations arose from the British Empire as the structure that regulates relationships between former metropolis and former dependent territories. The Commonwealth has come a long way of transformation.

Academic literature and sources of the research were analyzed. It was defined the essence and meaning of the atypical (hybrid) forms of state-territorial structure as well as indicated the reasons for appearance of the atypical (hybrid) forms of state-territorial structure of the British Empire. It was also defined and characterized main phases of the British colonial administration's transformation. Atypical relations between members of the Commonwealth of Nations determine the singularity of organizational structure and informality of relations between these members. Evolutionary path of the British Empire's transformation as well as establishment of independence of countries which were its members and new forms of their relationships with metropolis needs further researches considering trends of the formation of state territory in the modern world.

Atypical (hybrid) forms of territorial structure that appeared during the process of the transformation of the British Empire into the British Commonwealth of nations at first, and then – into the Commonwealth of nations convince to analyze the topic deeper.

Provisions of normative documents were reviewed and the process of legal regulation of the atypical (hybrid) forms of state-territorial structure was outlined.

Key words: state-territorial structure, atypical (hybrid) forms, the British Empire, the Commonwealth of nations, dominion.

Articolul este dedicat unei analize cuprinzătoare a caracteristicilor și modelelor de reglementare legală a formării și dezvoltării formelor atipice (hibride) de structură teritorială de stat, varietăți de tipuri și forme ale acestora în sistemul instituțional al Commonwealth of Nations. Sunt analizate literatura științifică și sursele de cercetare. Esența și conținutul formelor atipice (hibride) ale structurii stat-teritoriale sunt determinate. Sunt indicate motivele apariției formelor atipice (hibride) ale structurii stat-teritoriale a Imperiului Britanic.

Principalele etape ale transformării administrației coloniale britanice sunt identificate și caracterizate. Dispozițiile documentelor de reglementare sunt analizate și se evidențiază procesul de legalizare a formelor atipice (hibride) ale structurii stat-teritoriale.

Cuvinte cheie: structură teritorială de stat, forme atipice (hibride), stăpânirea Imperiului Britanic, Commonwealth of Nations.

Постановка проблеми. Пошук оптимальної моделі державно-територіального устрою, що відповідала б запитам та інтересам різних соціальних груп, вчасно й ефективно реагувала на новітні глобальні виклики і трансформації, є актуальною у теоретичному і прикладному значенні. Стабільність державно-територіальної структури та збалансованість відносин між центральними і регіональними органами влади сприяють ефективній організації простору, що перебуває під юрисдикцією національної держави. Від цього залежить майбутнє цієї держави, її статус як самостійного гравця у світовій політиці й міжнародних відносинах.

В умовах глобалізації та формування наднаціональних структур, коли спостерігаються тенденції до розмивання національних кордонів, фактичне звуження традиційних функцій держави, територіальний чинник набуває особливого значення, даючи можливість державі зберегти себе як політичний інститут і центральний елемент політичної системи суспільства. Консерватизм та застарілість у державно-територіальній організації є одним із гальмівних чинників її всебічного розвитку.

Проблеми державно-територіальної організації постімперського простору викликають цілком зрозумілий інтерес щодо вивчення досвіду переходу від єдиної держави до різного роду асоціацій суверенних держав. Прикладом форм нетипового державно-територіального устрою та ефективного міжнародного співробітництва суб'єктів колишній імперій є Співдружність націй, яка послідовно замінила Британську Співдружність – правонаступницю Британської імперії.

Нетрадиційні (гібридні) відносини держав-членів Співдружності націй визначили своєрідність організаційної структури і неформальність стосунків її членів. Цілком зрозуміло, що Співдружність націй не є монолітним і згуртованим союзом. У своїх межах вона об'єднує держави з різним рівнем розвитку і політичними режимами. Практично під єдиним управлінням на основі давніх економічних, культурних, суспільно-політичних зв'язків, толерантності, виробленої британськими демократичними традиціями, перебуває понад чверть держав світу. У загальному заліку Співдружність націй володіє п'ятою частиною обсягу всієї світової торгівлі. Хоча у межах цього об'єднання існує чимало внутрішніх протиріч, однак не можна не визнати великого позитивного досвіду формування відносин та зв'язків між державами, що географічно розташовані на різних континентах, мають неоднакові умови та стандарти життя, сповінують різні історичні традиції, а їх населення належить до різних рас.

Еволюційний шлях трансформації Британської імперії, становлення незалежності країн, що входили до її складу, та нових форм їхніх взаємовідносин з метрополією потребує вивчення з огляду на тенденції державотворення у сучасному світі. Нетипові (гібридні) форми територіального устрою, що виникли у процесі трансформації Британської імперії спочатку у Британську Співдружність Націй, а пізніше – у Співдружність націй, та їх відображення в конституційному праві Великої Британії, переконують у необхідності дослідження цієї теми. Виникнення нетипових (гібридних) форм територіального устрою Співдружності націй

мають стати об'єктом особливої уваги правознавців і на пострадянському просторі, зокрема в Україні та Російській Федерації.

Аналіз досліджень. Проблеми трансформації Британської імперії та створення конституційно-правових засад державно-територіального устрою у структурі сучасної Співдружності націй викликають неабиякий інтерес сучасних дослідників. Означена проблема у різні періоди була полем наукового пошуку істориків, правознавців, політологів. Для вивчення еволюції наукової думки з обраної теми дослідження увесь науковий доробок нами розділено на три групи: 1) дослідження західноєвропейських та американських авторів; 2) праці радянських та російських дослідників; 3) науковий доробок українських дослідників.

Для наукових праць дослідників першого напрямку характерним був антианглійський або ж, навпаки, англофільський характер оцінок процесів трансформації Британської імперії. Зокрема, таким є дослідження канадського історика Р. Даусона, який одним із перших вивчав проблеми руху англійських домініонів за державний суверенітет [3]. Для британської історіографії притаманна чітко виражена англофільська позиція. У працях П. Кнепланда вказується на те, що реформи управління імперією в XIX – початку XX ст. сприяли створенню Співдружності націй [9]. Фундаментальне академічне дослідження російських науковців «Распад Британской империи» досі залишається найбільш змістовним викладенням процесу дезінтеграції цієї наддержави [15]. Серед праць сучасних російських дослідників варто відзначити монографію Л.А.Зімуліної, у якій розглядається процес формування власної державності британських домініонів [16].

Науковий доробок українських дослідників цікавий загальнотеоретичними проблемами правового регулювання територіального устрою держави. Серед них варто назвати праці С. Адамовича [1], О. Клиненка [8], П. Надолішнього [10], В. Погорілка [13], С. Телешуна [20], В. Шаповала [23] та інших.

Проблеми державного устрою досліджувались у наукових працях вітчизняних вчених-юристів О. Копиленка [7], П. Рабиновича [14], О. Скакун [17], О. Фрицького [21].

Однак у науковому доробку вчених відсутнє комплексне дослідження проблеми нетипових (гібридних) форм державно-територіального устрою, що стали характерними в період трансформації Британської імперії та створення Співдружності націй.

Метою статті є з'ясування особливостей та закономірностей правового регулювання становлення та розвитку нетипових (гібридних) форм державно-територіального устрою, різноманітності їх видів і форм в інституційній системі Співдружності націй.

Виклад основного матеріалу. XX ст. характеризується глобальними суспільно-політичними змінами, деколонізаційними процесами та трансформаціями, що відобразилися не тільки на географічній карті, а й на формі правління та державного-територіального устрою країн світу. Трансформації, яких зазнала Британська імперія, мали низку особливостей. Розпад Британської імперії не завдав катастрофічних наслідків для метрополії та не був таким кровопролитним, як це мало місце на теренах інших імперій. На уламках Британської імперії виникла нова структура – Співдружність націй. Останнє дає підстави для дискусій в науковому середовищі про те, чи мало місце перетворення Британської імперії у якусь іншу структуру, і якщо можна говорити про трансформації Британської імперії у XX ст., то на скільки цей процес ефективний, чи не є він лише відтермінуванням від остаточного розпаду постімперської структури?

Для відповідей на ці та інші питання щодо чинників, які забезпечують стійкість державно-територіальної структури Співдружності націй, варто дослідити використані колишньою імперією їх нетипові (гібридні) форми, що власне і дало можливість архітекторам Співдружності забезпечити мирний процес трансформації та зберігати упродовж тривалого часу вплив Корони на колишні залежні території. Допомогою у цьому пошуку може стати чітке визначення термінів, які характеризують зміни, що відбувалися на теренах колишньої Британської імперії.

Кожна імперія унікальна, однак можна виділити певні ознаки імперії як певного типу розвитку. У цьому відношенні Британська ім-

перія є своєрідним зразком. Перш за все, імперії – це держави: великі, поліетнічні, зорієнтовані на зовнішню експансію [2, с. 7]. Британська імперія складалася із територій, які різнилися між собою не лише за етнічним складом населення, але і за економічним розвитком, традиціями в області політики, що передбачали особливості в адміністративному устрої імперії. Організація Британської імперії здійснювалася по типу відносин «центр-периферія» («метрополія-колонії»), де складові частини імперії перебували у залежності від «центру». У цьому відношенні поняття «імперія» є протилежним поняттю «Співдружність».

Застосовуваний нами термін «державно-територіальний устрій» пояснюється як територіальна організація держави, що характеризується певною формою правових відносин між державою в цілому та її частинами, пов'язаною з їх правовим статусом. Територія Британської імперії була поділена на складові частини, що визначали її внутрішню структуру, її територіальний устрій. У процесі трансформації Британської імперії в рамках її державно-територіального устрою склалася певна система територіальних одиниць, з яких сформувалася спочатку Британська Співдружність націй, а пізніше – Співдружність націй. Систему державних зв'язків між Великою Британією, як державою в цілому, і цими територіальними одиницями можна назвати нетиповими (гібридними) формами державно-територіального устрою, оскільки характер цих зв'язків залежить від правового статусу як держави в цілому, так і кожної її територіальної одиниці, які нині перебувають у складі Співдружності націй.

У конституційному праві існують дві основні форми державно-територіального устрою: унітарна та федеративна. Основна відмінність між унітарним і федеративним устроєм держави полягає у тому, що унітарна держава – це єдина злита держава, розділена на адміністративно-територіальні одиниці, що не володіють, як правило, будь-якою політичною самостійністю. Федеративна ж держава складається з державоподібних утворень або навіть держав, що мають свою систему законодавчих, виконавчих і судових органів. Складові частини феде-

рації називаються суб'єктами федерації, і вони мають зазвичай свої конституції або основні закони, які не називаються конституціями, наприклад.

До сучасної Співдружності націй не можна застосувати жодну з вищеозначених форм державно-територіального устрою, оскільки це не держава і не державне утворення. Співдружність є особливою формою державно-територіального устрою, яка визначається як організовано оформлене об'єднання держав, що виступають асоційованими учасниками при збереженні ними повного суверенітету та незалежності. Фактично Співдружність націй сьогодні перетворилася у міждержавне об'єднання, яке стало таким союзом держав, у рамках якого існують загальні державні або наддержавні органи, але держави, що об'єднуються, зберігають свій суверенітет. На відміну від форми державного устрою, форма міждержавного об'єднання, по-перше, показує відносини між суверенними державами учасниками об'єднання. По-друге, взаємодія державних органів учасників об'єднання і органів управління об'єднання. По-третє, показує на об'єм суверенітету держав-учасників і можливість передачі окремих суверенних прав об'єднанню. По-четверте, визначає ступінь інтеграції держав у рамках об'єднання. На думку О. Суміної, форма міждержавного устрою об'єднання держав виступає як територіальна організація міждержавного об'єднання, яка визначає взаємовідносини держав-учасників між собою і органами об'єднання, об'єм суверенітету держав-учасників і ступінь інтеграції в рамках міждержавного об'єднання [19, с. 13].

Співдружність націй виникає з надр Британської імперії як структура, яка регулює відносини між колишньою метрополією і колишніми залежними територіями. Для набуття такого статусу Співдружність націй пройшла тривалий час трансформації. Починаючи з другої половини XIX ст., за державно-правовим статусом британські володіння ділилися на чотири групи: домініони, протекторати, колонії і підмандатні території. В основу їх створення були покладені міжнародні договори, статuti, декларації, угоди та інші юридичні документи.

Формування початкових елементів Співдружності націй розпочалося ще з другої половини XIX століття. У часі цей процес співпав з початком промислового і торговельного занепаду Англії. У таких умовах правлячі кола країни почали звертати увагу на характер і суть відносин метрополії з колоніями і залежними територіями. Особливо це було характерно для старих володінь Великобританії, заселених переважно вихідцями з метрополії. Їх тоді називали «білими домініонами» (Канада, Австралія, Нова Зеландія, Південна Африка і Ньюфаундленд) і формально визнавали за ними право на внутрішню автономію. Ще у 1859 р., коли колоніальна адміністрація Великобританії відмовилася ратифікувати Акт про тарифи Канади, уряд цього домініону обережно, але переконливо натякнув Англії, що позиція британського уряду не відповідає інтересам Канади [12, с. 25].

Історія набуття Канадою статусу домініону, а пізніше і державності дає уявлення не лише про специфіку державного устрою, унікальну правову систему, двомовність, непрості відносини між центром і регіонами, що визначаються величезною територією і федеративним устроєм, а й допомагає зрозуміти суть нетипових (гібридних) форм територіального устрою у період трансформації Британської імперії.

Факт створення канадської конфедерації юридично закріпив Акт про Британську Північну Америку 1867 р. Цей документ був виявленням волі британського парламенту, що дає підстави говорити про «мирний шлях» об'єднання чотирьох британських провінцій Північної Америки. Звідси випливає вірогідна згода Канади делегувати свій зовнішньополітичний суверенітет метрополії.

Офіційною датою народження Канадської федерації називають 1 липня 1867 р. – день вступу в силу Акту про Британську Північну Америку, який разом з подальшими поправками і доповненнями донині залишається складовою частиною Конституції Канади. На підставі Акта про Британську Північну Америку англійські колонії перетворювалися в домініон під назвою Канада, тобто територію, яка була частиною Британської імперії. Хоча главою держави залишався британський мо-

нарх і за Великобританією зберігалось виключне право на зміну Конституції Канади, право представляти її в міжнародних відносинах, укладати від її імені договори, вирішувати питання війни і миру, прийняття британським парламентом Акта 1867 р. означало отримання Канадою фактичної незалежності. Канада отримувала свою державність, право формувати власний уряд, не виходячи зі складу Британської імперії.

З того часу самоврядні домініони Великобританії стали користуватися все більшою самостійністю у внутрішніх справах, але не мали ніякої можливості впливати на формування британської зовнішньої політики. При цьому вони також і не брали участі у фінансуванні всіх військових і зовнішньополітичних заходів метрополії. До кінця XIX століття у Британській імперії все чіткіше проявлялися ознаки колоніального націоналізму.

Важливим етапом у цьому відношенні став результат рішень імперської конференції 1907 року. Річ у тім, що необхідність зважати на вимоги урядів самоврядних колоній привела до того, що, починаючи з 1887 року, британський уряд почав скликати особливі конференції для консультації з урядами деяких колоній, що входили до складу Британської імперії. У 1907 році ці колоніальні конференції отримали найменування імперських. Після цієї конференції назва «колонія» вже більше не застосовувалося щодо самоврядних британських володінь і замість нього почали вживати терміни «самоврядний домініон» або просто «домініон».

«Британський консенсус» розвивався у надзвичайно складних умовах і вимагав від Великобританії значних зусиль з поступового і досить болісного викорінення міцної імперської свідомості англійців. Першим кроком на цьому шляху стало безкровне завоювання британськими домініонами такої бажаної самостійності [5, с. 150]. Однак аж до Першої світової війни Великобританія намагалася уникати детального обговорення питання про надання повної незалежності своїм численним колоніям, у тому числі і «білим домініонам». На початку XX століття Великобританія починає впевнено проводити курс на трансформацію імперії в «єдину економічну систему»,

пов'язану міцними торгівельними зв'язками. Підсумки Першої світової війни та подальша дезорієнтація Британської імперії суттєво позначилися на всьому комплексі відносин «метрополія–домініони». Основним змістом цих відносин став процес ліквідації залишків колоніальної залежності у конституційній галузі [11, с. 6].

У 1926 р. проведення чергової імперської конференції стосувалося проблем внутрішньоімперських відносин. Тут був створений комітет з питань перегляду конституційного характеру внутрішньо імперських відносин під головуванням лорда Бальфура, який розробив власний проект, акцентуючи основну увагу на питаннях єдності імперії [22, с. 450]. У результаті жорстких дискусій на цій конференції була прийнята Декларація, у якій домініони визначалися як «незалежні товариства всередині Британської імперії, рівні за політичним статусом, ні в якій мірі не підпорядковані один одному у внутрішніх і зовнішніх справах, об'єднані спільною прихильністю до Британської корони і вільно асоційовані в якості члені Британської Співдружності націй» [4, р. 252]. Юридично це означало, що з цього часу домініони Великобританії набувають повної незалежності.

«Британський консенсус» отримав своє логічне завершення у трьох головних принципах організації Співдружності націй: 1. Генерал-губернатор домініону буде поважати Британську корону і британський уряд. 2. Ні Великобританія, ні домініони не будуть брати на себе будь-яких зобов'язань, які не відповідають політиці свого уряду. 3. Король Великобританії буде підписувати договори і угоди від імені домініону тільки у тому випадку, якщо домініони повністю приймають їх [6, с. 25].

Пізніше «британський консенсус» і його основні принципи стали основою для так званого Вестмінстерського статуту 1931 р., який фактично і юридично зрівняв у правах домініони і Об'єднане Королівство у рамках Британської Співдружності націй [18]. Варто підкреслити, що, не дивлячись на всі внутрішні протиріччя Вестмінстерського статуту, він запобіг повному розпаду Британської імперії і сприяв встановленню нового типу відносин, засно-

ваних на принципах незалежності, взаємодопомоги і взаємної вигоди. До початку Другої світової війни Британська Співдружність націй являла собою найбільше у світі об'єднання різних країн і народів.

Тотальний розпад Британської імперії розпочався у кінці 1940-х років підйомом національно-визвольного руху у Британській Індії. Розпад Британської колоніальної системи змушував правлячі кола країни переглянути свої попередні погляди стосовно колишніх колоній і домініонів, стримувати імперські амбіції.

З 1946 р. Британська Співдружність націй стала називатися Співдружністю націй. З 1949 р. у відповідності до рішень наради прем'єр-міністрів країн Співдружності її члени, які проголосили республіканську форму правління, зберігали членство в організації. У 1940-х рр., паралельно з процесом розвитку Співдружності, здійснюється розпад Британської імперії. Колишні колонії, набуваючи статус домініонів, тепер входять до складу Співдружності. У 1940–1950-х рр. відбувається процес розгортання однієї структури – Співдружності за рахунок «спадщини» попередниці – імперії.

Висновки. Отже, виникнення Співдружності націй, яку було започатковано 1887 р. та оформлено Декларацією Бальфура 1926 р., що визнала рівноправ'я метрополії та домініонів, а також Вестмінстерським статутом 1931 р., що відіграв роль своєрідної конституції Британської імперії, за своєю суттю було унікальним явищем в історії держави і права. Варто підкреслити, що Британська колоніальна імперія, сформувавшись значно пізніше тієї ж самої іспанської та португальської, першою усвідомила ідею можливості державно-правової трансформації та породила нетипові (гібридні) форми територіального устрою.

Сьогодні Співдружність націй представляє собою міждержавне об'єднання незалежних суверенних держав, до якого, окрім колишньої метрополії, входять майже всі її колишні домініони, колонії і протекторати. Історія Британської імперії у XX ст. є унікальним прикладом плавної трансформації власної імперії у якісно іншу структуру з нетиповими (гібридними) формами державно-територіального устрою, зафіксованими у конституційному праві Ве-

ликої Британії та країн, що входили до складу Британської імперії.

Література

1. Адамович С. В. Історико-етнографічні регіони як фундамент майбутньої адміністративно-територіальної реформи в Україні // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 6: Історичні науки: зб. наук. праць. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. Вип. 6. С. 69–74.
2. Алаев Л.Б. Империя: феномен или этап развития? // Вопросы истории. 2000. № 4-5. С. 6–18.
3. Dawson R.M.G. The Development of Dominion Status 1900–1936. London, New-York, Toronto, 1937.
4. Griffiths P. Empire into Commonwealth. L., 1969. 386 p.
5. Заболотный В.М. «Британский консенсус» как системообразующий фактор Содружества наций // Вестник РУДН. Серия: Международные отношения, 2001. № 1. С. 148–162.
6. Конституции буржуазных стран: в 4 томах. Т. 4. М.: Соцэкгиз, 1936. 528 с.
7. Копиленко О. Л. Держава і право України. 1917–1920: навч. посібник. К. : Либідь, 1997. 208 с
8. Клиненко О.В. Сутність і особливості унітарного та федерального державно-територіального устрою: політологічний аналіз: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Нац. акад. наук України, Ін-т нац. відносин і політол. К., 1996. 28 с.
9. Knapland P. The British Empire, 1815–1939. London, 1940.
10. Надолішній П. І. Етнонаціональний фактор адміністративної реформи в Україні: проблеми теорії, методології, практики: монографія. К.: Вид-во УАДУ, 1998. 264.
11. Палл Р.Д. Кризис Британии и Британской империи. М.: Издательство иностранной литературы, 1959.
12. Парфенов И.Д. Колониальная экспансия Великобритании в последней трети XIX века (движущие силы, формы и методы). М., 1991. 220 с.
13. Погорілко В.Ф. Територіальний устрій // Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. К.: Юридична думка, 2007. С. 882.
14. Рабінович П. М. Основы загалльної теорії права та держави: Навч. посібник. Львів: Край, 2008. 465 с.
15. Распад Британской империи / Под ред. А.Г. Милейковского. М., 1964.
16. Зимудина Л.А. Доминионы и неоколониалистская политика Англии. Владимир, 1990.
17. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: Підручник. К.: Алерта, 2009.
18. Statute of Westminster. Режим доступу: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/Geo5/22-23/4/contents>
19. Сумина Е.Е. Содружество наций: правовая природа, структура, принципы и формы деятельности: Автореф. дисс. на соискание уч. степ. к.ю.н. Екатеринбург, 1999. 20 с.
20. Телешун С. Державний устрій України: проблеми політики теорії і практики. Івано-Франківськ, Лілея-НВ, 2000. 318 с.
21. Фрицький О.Ф. Конституційне право України: Підручник. К: Юрінком Інтер, 2003. 536 с.
22. Черниловский З.М. Всеобщая история государства и права. М.: Учпедгиз, 1983. 578 с.
23. Шаповал В. Територіальна організація держави у конституційному праві // Вісник Конституційного Суду України. 2002. №5.- С. 43–54.